

NOVRUZ, YOXXSA MITRA BAYRAMI?

I hissə

Əziz Novruz bayramımız yaxınlaşır. Bu bayram həqiqətən də çox nurlu bayramdır. Ancaq mən bu bayram barədə düşünəndə həmişə mənim qəlbimin dərinliklərində bir təəssüf hissi də baş qaldırır. Mən Azərbaycanda Novruzun tarixini ilkin qaynaqlar üzrə öyrənən ilk və təəssüf ki, hələlik yeganə adam kimi dəqiq surətdə bilirəm ki, bizim indi keçirdiyimiz çərşənbə günləri həqiqi Novruza yox, farsların qədim Mitra bayramına (farslar indi ona "Məhr dini" deyirlər) mənsubdur. Yəqin yaşlı adamların çoxunun yadındadır ki, 1980-ci illərin ortalarına qədər biz Novruzdan əvvəl 4 yox, 6 çərşənbə axşamı keçirirdik və onların

NOVRUZ, YOXXSA MITRA BAYRAMI?

II hissə

Farslar isə Zərdüştün təlimini yalnız min il sonra - Sasanilər dövründə qəbul etməyə məcbur oldular. Çünki o dövrdə İranda xristian dini yayılmağa başlayırdı. Bu dinin vətəni isə farsların düşməni olan Bizans sayılırdı. Ona görə də iranlı xristianlar öz din qardaşlarının xeyrinə casusluq edirdilər. Bunun qarşısını almaq üçün Sasanilər məcbur oldular ki, "kitabı olan" zərdüştüliyi qəbul etsinlər. Bu dəfə xalqın zərdüştüliyi qəbul etməsi üçün Sasanilər Mitra dininin ayinlərini, o cümlədən bu dinin dünyanın yaradılışı barədəki təlimində deyilən 4 ünsürü də (su, od, hava, torpaq) "Avesta"ya əlavə etdilər, halbuki, zərdüştülikdə dünya yeddi ünsürdən (səma, su, torpaq, bitki, insan, heyvan, od) ibarətdir. Bunlardan da altısı çərşənbə günləri, sonuncu od ünsürü isə Novruz günü qeyd edilir. Çərşənbə günlərinin mənası isə belə idi ki, qışda güclənən şər qüvvələrin insanlara, heyvanlara və təbiətə gətirdikləri məşəqqətlər (soyuc, qaranlıq, aclıq, xəstəlik və s.) son həddə çatır və insanlar kömək üçün hər çərşənbə günü həmin ünsürlərdən birinin qoruyucu mələyinə, eləcə də öz ölmüş əcdadlarının ruhuna müraciət edirlər. Nəhayət axır çərşənbə günü axşam vaxtı mələklər və ruhlər gəlib çıxırlar. Ruhlər öz evlərini və qohumlarını tanıyıb, onları tez tapsınlar deyər, evlərin damlarında və digər hündür yerlərdə tonqal qalayıb, onların üstündən tullanırlar. Ruhlər öz evlərinə çatandan sonra isə qonaqlıq başlanır və ruhlər da qapı və bacalardan torba sallayaraq, öz paylarını istəyirlər. Bunun səhərində Novruza qədər olan günlərdə isə xeyir və şər qüvvələri arasında mübarizə gedir (Kosa və Keçəl tamaşası və s.). Nəhayət Novruz günü (İslama qə-

laya yığıb, onları qorumaq üçün kiçik bir dəstə qoyur ("dəstə" sözünə qədim türk dilində "bağ" deyilir) və əsas qoşunla cənuba doğru hərəkət edirdilər. Şirin su hövzəsi olmadığına görə o zaman qədər Bakı (İçərişəhər) ərazisində yaşayış məskəni də yox idi. Yalnız V əsrdə bu hunlarla mübarizə məqsədilə Sasanilər tatları İrandan Abşeron yarımadasına köçürmüşdülər. "Bakı" adına da elə ilk dəfə olaraq V əsr erməni mənbəsində "Bağan" (bağlar, dəstələr)şəklində rast gəlirik. Bu isə hun dəstələrinə tatların dediyi adıdır ("türklər" mənasını verən Türkan kəndinin adı da bu üsulla yaranıbdir).

VII-VIII əsrlər mənbələrində isə Bakının adına "Baquan" və ya "Atli Baquan" şəklində rast gəlinir. Birinci tat və fars dillərində "Baği-qun" (qun dəstəsi) ifadəsinin qısa şəklinin cəm formasıdır. "Atli Baquan" isə "Atilla hun dəstələri" deməkdir. Qədim german-skandinavi eposlarında da Atilla'nın adı məhz "Atli" şəklində işlənir (Bax: "Mifi narodov mira". C. 1, M, 2000, s.121). "VII əsr erməni coğrafiyası" kitabını rus dilinə tərcümə etmiş K. Patkanov "Atli" sözünü başa düşmədiyinə görə belə bir qeyd verib ki, ola bilər ki, bu söz "atşi", yəni "atəş" olsun. Mütəxəssislər arasında geniş yayılmış yanlış "Atəşi-Baquan" variantı da bu yanlış ehtimaldan qaynaqlanır və guya "allahların atəşi" deməkdir, halbuki heç bir tarixi və arxeoloji mənbədə İçərişəhərdə atəş oymasına dair məlumat rast gəlinmir. X əsrdən etibarən isə artıq ərəb coğrafiyaşünasları "Baku", "Bakuh" və s. adlar altında Bakı şəhəri barədə məlumatlar verməyə başlayırlar.

E. Tompson hunların ilk dəfə Bakı ərazisində olmasını 415-420-ci illərə aid edir. Qız qalası Bakı ərazisində ilk tikili olduğuna görə şəhərin əsasının qoyulmasını da elə həmin illərə aid etmək olar.

lə müxtəlif kombinasiyalarda birləşməsindən yaranıblar və buna görə də dünya dillərində zahiri səs bənzərliyi baxımından çoxsaylı oxşar sözlərin ortaya çıxması obyektiv zərurətdir. Məsələn, bizim "quş" səs birləşməsi farsca "qulaq", "bir" sözü isə ingiliscə "pivə" deməkdir. Elə eyni bir dilin özündə də nə qədər omonim sözlər olur. Belə şeylərdən xəbərsiz olan bizim yalançı türkçülərin fikrincə isə avropalıların "adyutant" sözü bizim "at tutan", "apparat" sözü "apar at", Madaqaskar adasının adı "Məşədi Əskər" sözlərindən yaranıblar. Belə şeylər isə elm üçün yox, bədii ədəbiyyat üçün yararlı ola bilər. Məsələn, fars yazıçısı Sadiq Hidayət hekayələrindən birində belə bir alimi təsvir edərək, onun dilindən yazırdı: "Siz elə bilirsiniz ki, "samovar" sözü rus sözüdür, ancaq mən tapmışam ki, bu ad üç sözün birləşməsindən yaranıb: "se" farsca üç, "ma" ərəbcə su, "var" isə türkcə var deməkdir. Deməli, "samovar" sözü "üç su var" mənasını verir".

Bütün bunlara görə bizim tədqiqatçılar da axır ki, "samovar metodundan" əl çəkib, elmi prinsiplərə keçməlidirlər.

TANRILAR NECƏ YARANIBLAR?

I hissə

Elmə əsasən, müasir insan tipi təqribən 100 min il bundan əvvəl Afrikada yaranıbdir (İngiltərənin baş yepiskopu Con Layterotun 1654-cü ildəki "dəqiq" hesablamasına görə isə Allah insanı e.ə. 4004-cü il sentyabrın 12-də səhər saat 9-00 dəqiqədə yaradıb). İnsanabənzər meymun tipinin arxa ayaqları üstündə gəzməsi əllərdən alət kimi istifadə edilməsinə, bu zaman boğazdakı səs tellərində baş vermiş dəyişiklik isə onun danışa bilməsinə səbəb olur. Digər meymunlardan fərqli olaraq, bu meymunun ağı da daha sürətlə inkişaf etməyə başlayır və o, təbiət hadisələrinin səbəbləri barədə də düşünməyə başlayır: Tufan, yağış, zəlzələ və s. hadisələr necə baş verir? O zaman elm olmadığına görə ibtidai insanlar öz təcrübəsinə əsasən belə düşündülər ki, haradasa çox nəhəng bir varlıq havanı püləyir bə bu zaman tufan baş verir. Onlar buna "Tufan tanrısı" deyirdilər. Onların düşüncəsinə görə Yer nəhəng bir balığın üstündə dayanıb və balıq tərpenəndə zəlzələ baş verir. Bu balığı isə yeraltı dünyanın qəzəbli tanrısı idarə edir. İlkin tanrılar və onlarla bağlı inanclar belə yaranırdılar.

Təqribən on min il bundan əvvəl baş verən iqlim dəyişikliyi insanları mağara həyatından, ovçuluq və toplaşıcılıqdan əl çəkib, təcridən əkinçiliyə və heyvandarlığa keçməyə vadar edir. Suvarma və becərmə işləri kollektiv iş birliyi tələb edirdi və belə fəaliyyəti idarə etmək üçün bacarıqlı adamlar seçilirdilər. Ancaq tezliklə bu "bacarıqlı adamlar" başa düşdülər ki, idarəçilik zamanı oğurluq etmək də mümkündür. Ona görə də onlar öz mövqelərini bərkidib, idarəçiliyi öz övladlarına ötürməyə başladılar. Beləliklə, dövlətçilik və şahlıq üsulları yaranmağa başlayır. İlk dəfə olaraq Misir fironu Ehnaton (e.ə.1353-1336) başa düşür ki, insanları daha rahat və asan idarə etmək üçün çoxallahlıqdan təkallahlığa keçib, özünü isə bu tək tanrının Yerdəki nümayəndəsi elan etmək daha münasibdir. O, Atonu yeganə tanrı elan edib, qalan tanrılara sitayişini yasaqladı. Misirdə buna etiraz edən kahinlər təbəqəsi güclü olduğuna görə onun bu niyyəti baş tutmasa da, yəhudilər bu ideyanı götürüb, ondan yararlıları bildilər. Məlumdur ki, Süleyman, David və b. peyğəmbərlər İsrailin tarixi şahları olublar.

Kamil ALLAHYAROV,
professor

STATUSLAR TƏFƏKKÜR GÜZGÜSÜNDƏ

Əzəl çərşənbə, Müjdəçi çərşənbə, Gül çərşənbə və s. kimi adları var idi. İndi də bir çox rayon və kəndlərdə həmin qədim adlar və ənənələr yaşamaqdadır. Ancaq 2500 il şifahi yaddaşlarda yaşadıklarına görə bu adlar ayrı-ayrı rayonlarda bir-birindən fərqlənirdilər. "Yenidənqurma" zamanı Novruz dövlət səviyyəsində qeyd etmək imkanı yarananda Mərkəzi Komitədən folklorşünaslara bu adları sistemləşdirmək işi tapşırıldı. Bizim folklorşünaslar isə Novruzun elmi tarixini və mahiyyətini bilmədiklərinə görə onlar farsların Mitra dininin 4 ünsürünə əsaslanan fars Novruzunun çərşənbə günlərini götürdülər. Məsələ burasındadır ki, Zərdüştün zamanında (e.ə. VI əsrdə) İran şahı Daranın bütün söylərinə baxmayaraq, farslar mənşəcə sak olan Zərdüştün təlimini qəbul etmədilər və öz büt-pərəst Mitra kultuna sadiq qaldılar. O zaman Azərbaycan maqlarının (muğlarının) üsyanını amansızlıqla yatırmış Dara onların dinini də ləğv etmişdi. O Zərdüştün ən yaxın köməkçisi olan Camaspanı (Cəmsidi) Azərbaycana göndərdi və maqlar da onun təqdim etdiyi zərdüştülik dinini qəbul etdilər. Novruzun mənşəyindən danışan bütün orta əsr müəlliflərinin onu Cəmsidin Azərbaycana gəlməsi ilə bağlaması da bu hadisə ilə əlaqədardır. Azərbaycanın zərdüştüliyin mərkəzinə çevrilməsi Novruz ənənələrinin burada daha düzgün və dolğun saxlanılmasına səbəb olmuşdur.

dər buna "Novruz" yox, YAhura MəzdaY günü deyirdilər) xeyir qüvvələri qalib gəlirlər və bunu bayram etməyə başlayırlar.

Əcdadlarımızın 2500 il ərzində qoruyub saxladıkları, bizim günlərdə yaşatdıqları bu gözəl və saf ənənələrin indi saxta fars Novruzuna il əvəz edilməsi çox təəssüfləndirici haldır. Fars Novruzunun başqa quramaları da vardır. Məsələn, bizim Kosa və Keçəlin əvəzinə onlarda sifətini qara rəngə boyamış Hacı Firuz adlı bir şəxs, təlxəklik edərək insanları güldürür. Bu personaj isə vaxtilə xəlifə Öməri öldürmüş Firuz adlı bir iranlı əsirin xatirəsini əbədiləşdirmək üçün uydurulub.

"BAKI" ADININ MƏNŞƏYİ

Bir ay öncə biz Qız qalasının mənşəyi ilə bağlı Fb. da paylaşdığımız bir statusda göstərmişdik ki, bu qala V əsrdə Avropa hunları tərəfindən tikilmişdir və "qız" sözü qala adı kimi Atilla tayfasının onqonu olan quzğun quşunun adı ilə bağlıdır. Qədim türk dilində "qız" sözünün iki mənası var: qız və quzğun. Hunların özlərinin ümumi adı isə "ğun" (həmtayfa, qohum) idi və qədim türk dilində "h" səsi ümumiyyətlə olmayıb. "Qız-ğun" (quzğun hunlar) ifadəsi "quzğun quşu" mənası aldıqdan sonra isə "qız" sözü artıq "quzğun" mənasını itirir.

Şimali Qafqazdan gələn hunlar İrana qaraktarlıq yürüşləri keçirərək Bakidəki Qız qalısından dayağ məntəqəsi kimi istifadə edirdilər: onlar Albaniyadan topladıqları qənimətləri qa-

ETİMOLOGİYA, YOXXSA ANEKTOD?

Son onilliklərdə Azərbaycan elmində yalançı etimologiyalar əsasında ciddi tarixi məsələləri "həll etmək" hallarına tez-tez rast gəlinir. Qədim mənbələrdə rast gəlinən hansısa məlum bir yer, tayfa və ya etnos adını zahiri səs bənzərliyi baxımından hansısa bir türk sözü ilə bənzədib, sonra da bundan digər səhv elmi nəticələr çıxarırlar. Bunun nə qədər yanlış olmasını izah etmək üçün belə bir analoq aparaq. Tutaq ki, bir adam eşidib ki, onun "Həsən" adlı ulu babası Gəncə qəbristanlıqlarından birində dəfn edilib. O, Gəncəyə gedib, burada tapdığı elə birinci qəbristanlıqda ilkin olaraq rast gəldiyi "Həsən" yazılmış başdaşını görəndə kimi bunu öz ulu babasının qəbrinə hesab edir. Halbuki həm bu, həm də digər Gəncə qəbristanlıqlarında nə qədər də başqa "Həsən" adlı adamlar dəfn ediləblər və bunlardan hansının onun ulu babası olmasını müəyyənləşdirmək üçün bu adam nə qədər tarixi axtarışlar aparmalıdır. Ancaq belə axtarış aparmaq çox çətindir və hər adamın da işi deyil. Bizim etimoloqlar da eynilə bu adamın yolu ilə gedirlər; onlar üçün əsas odur ki, maraqlandıqları tarixi adı zahiri səs bənzərliyi baxımından tək hər hansı bir türk sözü ilə bənzətsinlər. Halbuki səs tərkibi baxımından həmin ada bənzər sözlərə bütün dünya dillərində rast gəlmək mümkündür. Bunun səbəbi isə onunla bağlıdır ki, dünya dillərində olan milyardlarla sözlərin hamısı orta hesabla 30-35 eyni səs bir-biri-